

Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair

Vüsal Əliyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində Alt Paleolitdən başlayaraq bütün tarixi-arxeoloji dövrlərə aid maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsinin müstəsna rolu vardır. Təbii-coğrafi cəhətdən Qarabağ Kür və Araz çaylarının arasında yerləşir və bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki hissədən ibarətdir – Düzən Qarabağ və Dağlıq Qarabağ. Öz növbəsində Düzən Qarabağın da əsas hissəsini Mil düzü təşkil edir. 1926-1928-ci illərdə Mil-Qarabağ düzündəki köçmə və oturaq təsərrüfatı tədqiq etmiş M.N.Avdəyev də qeyd edir ki, Mil düzü yerli addır və görünür, Mil-Minarə ilə bağlıdır. Kür və Araz çayları arasındakı üçbucaq isə indi də bütünlüklə “Qarabağ düzü” adlanır və Qarqarçayı aşıb şimala doğru uzanır (21, s. 17).

Azərbaycan toponimləri ensiklopediyasında qeyd olunur ki, “Mil düzünün adını ilk dəfə Qətran Təbrizi (X əsr) çəkmişdir” (5, s. 108). Halbuki, XI əsr (X əsr yox) Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi əsərlərində belə bir ifadə işlətməyib. Tədqiqatlar Beyləqan toponiminin özünün “düzənlik”, “çöl” mənasını verdiyini və onun Mil düzünün qədim adı kimi qəbul edildiyini göstərir (4, s. 90). Beyləqan şəhərindən, onun monqollar tərəfindən dağıdılmasından, Əmir Teymurun bu şəhəri bərpa etmək planlarından bəhs edən görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində göstərilir ki, burada sultanların qəbirləri üzərində iki uca minarə var imiş və “bunlardan birisi yarım xaraba halında indi də mövcuddur. Buna görə, xalq Beyləqanı Millər deyə adlandırır” (7, s. 95-96). Arxeoloji materiallar bişmiş kərpicdən tikilmiş, üzəri müxtəlif rəngli və ölçülü kaşılarla bəzədilmiş Mil-Minarənin XI-XIII əsrlərə aid olduğunu sübut edir.

Azərbaycanda Kür-Araz ovalığının bir hissəsini təşkil edən Mil düzü qərbdən Qarabağ silsiləsi ilə əhatələnir, şimal-qərbdən Qarabağ düzü ilə qovuşur. O, Şirvan düzündən Kür çayı, Muğan düzündən isə Araz çayı vasitəsilə ayrılır. Hündürlüyü dağlıq hissədə 500 metrə çatdığı halda, şərqdə dəniz səviyyəsindən aşağıdır. Antropogen çöküntülərdən təşkil olunan səthi hamar, zəif pilləlidir. Seyrək çay şəbəkəsinə malik olan bu düzdə yarımşəhra və quru çöl landşaftı inkişaf etmişdir (2, s. 561).

Son antik və erkən orta əsrlərdə Mil düzünün bir hissəsi qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın Paytakaran vilayətinə daxil idi. İlk dəfə Sasani şahı I Şapurun Nəqşi-Rüstəm kitabəsində adı çəkilən bu vilayət Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsini, Kür çayından cənuba olan ərazini tutur, şərqdə Xəzər dənizindəkə uzanırdı. Orta əsr fars-ərəb mənbələrində Pay-

takaran Balasaqan, daha əvvəllər – antik dövrdə isə yunan-roma mənbələrinə Kaspiana adlanmışdır (3, s. 16). Müxtəlif dövrlərdə Mil düzünün Gərgər (Qarqar), Honaşen, Peyğəmbər düzü adlanmasına da rast gəlinir. Hazırda Füzuli, Beyləqan, Xocavənd, Ağcabədi və Ağdam camaatı bu düzə daha çox “Haramı düzü” deyirlər. Mənbələr tarixən bu düzdə gur həyat olduğunu təsdiq edir. Məsələn, X əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Əbu Düləf “Risalə”sində gəzdirdiyi ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan danışarkən yazır: “Varsan və əl-Beyləqan şəhərləri Balasakan düzündə yerləşir. Bu düzdə beş min və ya daha çox xaraba kənd var. Halbuki onların evlərinin divarları və binaların bəzilərinin özülü dağılmamışdır. Deyirlər ki, həmin kəndlər Allah-taalanın “Quranda” zikr etdiyi ar-Rasın sahiblərinin olmuşdur” (20, s. 80).

Mil düzü abidələrinin arxeoloji tədqiqi XIX əsrin sonlarından başlanmış və hal-hazırda da davam etməkdədir. Həmin abidələr sırasında ən geniş şəkildə öyrəniləni Beyləqan rayonu ərazisində yerləşən və orta əsr mənbələrində Beyləqan şəhəri kimi öz əksini tapmış Öranqala abidələr kompleksidir. Sovet dövründə burada müəyyən fasilələrlə 20 ilə yaxın müddətdə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Mil düzünün digər orta əsr abidələrindən Qaratəpə, Qalatəpə, Qurdətəpə, Əmirəhmədtəpə və b.-nin adını çəkmək olar. Təqdim etdiyimiz hazırkı məqalədə məqsəd mövcud tarixi-arxeoloji ədəbiyyat əsasında Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair ətraflı və ümumiləşdirilmiş məlumat verməkdən ibarətdir.

Öranqala şəhər yeri. Öranqala şəhər məskənində 1933, 1936, 1951, 1953-1958 və 1959-1968-ci illərdə məqsədyönlü arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Öranqala haqqında arxeoloji və tarixi məlumatların tədqiqi ilə İ.İ.Meşşaninov, Ə.K.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə, Y.A.Paxomov, A.A.İessen, Q.M.Əhmədov, A.L.Yakobson və başqaları məşğul olmuşdur (11, s. 4).

Öranqala şəhər yeri Mil düzündə, indiki Beyləqan rayonunun mərkəzindən təxminən 17 km şimal-qərbdə yerləşir. Onun ərazisi təxminən 36 hektardır (11, s. 6). Öranqalanın ətrafında müxtəlif ölçülü təpələr vardır. Bu təpələrin böyük əksəriyyəti şəhər yerindən qərb istiqamətində yerləşmişdir. Qərbə doğru təpələr 2,5 km-ə qədər uzanır və nəhayət, Mil-Minarə adlanan abidələr kompleksinin xarabalıqlarında qurtarır. Mil-Minarə adlı abidə XIX əsrin birinci yarısında müəyyən qədər salamat qalsa da, XIX əsrin ikinci yarısında tamamilə dağıdılmışdır (11, s. 8).

Öranqala şəhər yeri haqqında ilk elmi əsərin müəllifi akademik İ.İ.Meşşaninov olmuşdur (33, s. 5-31). İ.İ.Meşşaninov II Dünya müharibəsi dövründə – 1944-cü ildə yazdığı başqa bir məqaləsində Öranqala şəhər yerinin ümumi təsvirini vermiş, orta əsrlərdə onun iqtisadi və siyasi rolundan bəhs etmişdir (32, s. 7-8).

Öranqala şəhər yeri haqqında müəyyən qədər məlumatı A.K.Ələkbərovun “Öranqala qazıntıları” adlı məqaləsində də rast gəlirik (23, s. 64-70).

Müəllifin irəli sürdüyü fikirlərdən xüsusilə maraq doğuranı onun ilk dəfə olaraq şəhərin çiçəklənmə dövrünü XII əsrdən hesab etməsi, Beyləqanın əvvəlki adının Paytakaranla əlaqələndirməsi, Öranqalanın Beyləqan şəhərinin xarabaları olması haqqında nəticələridir (10, s. 10).

İ.M.Cəfərzadənin “1951-ci ildə Öranqalada qazıntı işləri” adlı məqaləsində Öranqala şəhər yerinin daha geniş təsviri verilir və şəhərin şimal-şərq qala divarlarında aparılmış qazıntıların nəticələrindən danışılır. Müəllif Kiçik şəhərin Böyük şəhər xarabaları üzərində qurulduğu fikrini ortaya atır. Sonrakı tədqiqatlar nəticəsində bu fikir həqiqətən də öz təsdiqini tapmışdır. Lakin müəllif şəhərin əsasının qoyulmasını e.ə. IV əsrin sonlarına aid etmiş və onun tarixi adının isə “Yunan” olduğu fikrini bildirmişdir (24, s. 109-135). Bu fikri Öranqalanın növbəti tədqiqatçılarından heç biri dəstəkləməmişdir. İ.M.Cəfərzadənin yuxarıda qeyd olunan məqaləsində Öranqala ilə bağlı əfsanələrdən də bəhs olunmuşdur. Bu əfsanələrin birində Makedoniyalı İsgəndər şərqə yürüş zamanı Azərbaycanda Oltanqala və Öranqala adlı iki qala tikdirməsi haqqında xəbər verilir (8, s. 116-117).

Öranqalanın əsaslı surətdə arxeoloji tədqiqi 1953-cü ildən başlanmışdır. Həmin ilin qazıntıları haqqında ilk məlumatı A.A.İessen “1953-cü ildə Azərbaycan ekspedisiyasının işləri” adlı məqaləsində vermişdir (27, s. 115-128). “Azərbaycan (Öranqala) arxeoloji ekspedisiyasının əsərləri”nin 1-ci cildini isə Öranqala şəhər məskəninə aid ilk sanballı əsər hesab etmək olar. Bu əsərin ən qiymətli cəhəti odur ki, Öranqalada 1953-1955-ci illərdə aparılmış qazıntılardan əldə edilən materialların böyük əksəriyyəti nəşr olunmuş, toplanmış artefaktlar ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən (məsələn, A.L. Yakobson, N.V.Minkeviç-Mustafayeva) hazırlanmış müfəssəl hesabatlarda və məqalələrdə (B.A.Şelkovnikov, A.V.Rəhimov, Q.M.Əhmədov, A.L.Yakobson və b.) öz əksini tapmışdır (10, s. 10).

Öranqala haqqında yazılmış əsərlərin içərisində 1959-1968-ci illərdə Öranqala arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik etmiş Qara Əhmədovun 1979-cu ildə çap etdirdiyi “Orta əsr Beyləqan şəhəri” adlı kitab xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərdə orta əsr Azərbaycan şəhəri olan Beyləqanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi, həmçinin mədəni-məişət həyatı, şəhərin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf dövrləri və tənəzzülə uğraması səbəbləri yazılı mənbələr, numizmatik və xüsusilə zəngin arxeoloji materiallar əsasında araşdırılmışdır (10, s.3). Əsərdə Öranqala haqqında danışılarkən onun yaxınlığında yerləşən digər abidələr haqqında da müəyyən məlumatlar verilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Q.Ə.Əhmədov bu əsərində yaşadığı dövrün müəyyən tələb və çətinliklərinə baxmayaraq, Azərbaycanın siyasi və tarixi maraqlarını elmi dəlillər vasitəsilə müdafiə etmişdir. Bütövlükdə isə, Öranqala tədqiqatları Azərbaycan arxeologiyasında orta əsrlər arxeologiyasının ayrıca bir sahə kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Xatırladaq ki, Öränqala sözünün mənşəyi və abidənin hansı tarixi şəhərin xarabalıqları olması haqqında uzun müddət mübahisələr getmişdir. Burada ilkin arxeoloji tədqiqatlar aparmış akademik İ.İ.Meşşaninov və İ.M.Cəfərzadə belə qənaətə gəlmişdir ki, Öränqala şəhərin əsl adı deyil və bu ad ona “örənə”, yəni virana qaldıqdan sonra yerli əhali tərəfindən verilmişdir (33, s. 118). Orta əsr mənbələrində də “Öränqala” adlı toponimə rast gəlinmir. Yalnız XVI əsrdə Rusiyada tərtib edilmiş bir coğrafi xəritədə Kür çayından cənubda “Uren” adlı şəhər yeri qeyd edilmişdir (30, s. 89).

1933-cü ildə professor Y.A.Paxomov (33, s. 28), 1936-cı ildə isə Ə.K.Ələkbərov (22, s. 67) tarixi məlumatlara əsaslanaraq Öränqalanın həqiqətən orta əsr Beyləqan şəhərinin xarabalığı olması fikrini irəli sürmüşdür. Lakin onlar öz fikirlərini elmi dəlillərlə əsaslandıraraq nəşr etdirmədiklərindən bu məsələ bir müddət açıq qalmışdı. İ.M.Cəfərzadə 1951-ci ildə yazdığı əsərdə qeyd etmişdir ki, Öränqala Beyləqan şəhərinin deyil, orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan Yunan adlı şəhərin xarabalığıdır (8, s. 135). İ.Cəfərzadənin bu fikrinə reaksiya verən A.A.İessen 1953-cü ildə Öränqala qazıntılarına həsr etdiyi hesabatında bir sıra ərəb səyyahlarının verdikləri şəhərlərarası məsafələr haqqında məlumatları nəzərdən keçirməklə Y.A.Paxomov və Ə.K.Ələkbərovun fikrini düzgün saymışdır (27, s. 127-128).

Öränqala şəhərinin hansı şəhərə aid olması haqqında mübahisələrə yalnız 1955-ci ildə son qoyulmuşdur: abidənin sənətkarlar məhəlləsində qazıntı aparılan zaman bir ədəd bütöv və dörd ədəd istehsalat tullantısı olan şar-konusvari qab parçası aşkar olunmuşdur. Onların üzərinə bişməzdən əvvəl kiçik möhürlər vurulmuşdur. Möhürlərin içərisində isə ərəbcə “Fəzlun Beyləqanda hazırlamışdır” sözləri yazılmışdır. Bu qab parçalarının istehsalat tullantısı olması, yəni başqa yerdən gətirilməsinin mümkünsüzlüyü Öränqalanı Beyləqan şəhərinin xarabalıqları hesab edən alimlərin fikrini qəti şəkildə təsdiq etmişdir (11, s. 14).

Qalatəpə şəhər yeri. Qalatəpə Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndi yaxınlığında, Qarqarçayın sağ sahilində yerləşir. Təpənin şimal tərəfdən hündürlüyü 20 metrə çatır. Azərbaycan ərazisində qədim suvarma sistemlərindən biri olan Gavurarx burada Qarqarçayla kəşişir. Yuxarı və aşağı hissədən ibarət olan şəhər məskəninin ümumi sahəsi 26 hektara yaxındır. Bu ərazi antik və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Uti (Vtiya) vilayətinə daxil idi. Strabon “Coğrafiya” əsərində bu vilayətə daxil olan iki şəhərin (Ayniana və Anariaka) adını çəkmişdir (19, 7-ci fəsil). IX-X əsr ərəb müəlliflərinin (Kufi, İstəxri, İbn Hövqəl, Müqəddəsi) əsərlərində isə Ayniana (yaxud Enian) şəhər adına yeni formada – “Yunan” şəklində rast gəlinir (20, s. 91, 114, 136).

Mənbələri təhlil edən Z.İ.Yampolski Enianı qədim Azərbaycan şəhəri kimi səciyyələndirir (39, s. 366-369). R.S.Məlikov bu şəhərin xan və ya xanxani adlı alban tayfaları tərəfindən inşa olunması ehtimalını irəli sürmüş (31, s. 124-125), K.V.Treverə görə isə, Enian əslində Xanxan adlanmış və əvvəllər Albaniyanın Uti, sonralar isə Paytakaran vilayətinin tərkibində olmuşdur (38, s. 143).

XX əsrin ortalarında orta əsr Beyləqan şəhər xarabalığında – Öranqalada tədqiqat aparan alimlər (A.İessen, İ.Cəfərzadə və b.) Yunan şəhəri və onun lokalizəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Q.M.Əhmədov Qalatəpənin Mil düzündə az-çox şəhər xarabalığına bənzəyən yaşayış yeri olduğunu vurğulamış, onun Enian adlı şəhərin qalıqları olması barədə mülahizə yürütmüşdür (10, s. 15).

Qalatəpə ətrafında 1897-ci ildə ilk kəşfiyyat işləri aparan Şuşa realni məktəbinin müəllimi E.Resler Gavurarxın yatağında antik dövrə aid küp qəbirləri aşkara çıxarmışdır (37, s. 155-156). 1927-ci ildə Ə.K.Ələkbərov Qalatəpə şəhər xarabalığı ətrafında qazıntı aparmış və bir neçə küp qəbir açmışdır (22, s. 37-44). 1974-cü ildə F.L.Osmanov Qalatəpədə yoxlama şurf qoymuş, burada dulus kürəsinin izlərinə və orta əsr saxsı məmulatına rast gəlmişdir (34, s. 23-27).

Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının Qalatəpə dəstəsi T.R.Əliyevin rəhbərliyi ilə 2008-ci ildən Qalatəpə antik və orta əsr şəhər yerində tədqiqatlara başlamışdır (13, s. 78-83).

2008-2012-ci illərdə Qalatəpədə 300 kv.m sahədə qalınlığı 10 metrə yaxın mədəni təbəqə qazılaraq tədqiq edilmişdir. İlk tədqiqatlar abidənin 0,7-0,8 m qalınlığında olan üst qatının orta əsrlərə – IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid olduğunu göstərmişdir. Bu təbəqədə bişmiş kərpicdən inşa olunmuş tikili qalıqları, ocaq yerləri, suvaqlı döşəmə açılmış, saxsı, daş, şüşə və metaldan hazırlanmış əşyalar əldə olunmuşdur.

2013-cü ildə Qalatəpə akropolunun cənub hissəsində qala divarlarının quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün yağış sularının açdığı yarıqda uzunluğu 24 (şərq – qərb istiqaməti üzrə), eni isə 1,5 m olan sahə təmizlənmişdir. Burada bişmiş kərpiclərdən (29 x 27 x 7 sm; 27 x 12 x 6,5 sm) 4 m enində inşa olunmuş orta əsrlərə aid qala divarının qalıqları aşkara çıxarılmışdır (14, s. 228).

2013-2016-cı illərdə Qalatəpə II qazıntı sahəsində (200 kv.m) tədqiqatlar aparılarkən orta əsrlərə aid 1,6 m qalınlığında mədəni təbəqə açılıb öyrənilmişdir. Bu təbəqə şirli qablarla çox zəngindir. Onların bəziləri ornamentinə, hazırlanma texnologiyasına görə gözəl sənət nümunələridir. Boşqab tipli belə qablardan birinin içərisinə ərəb qrafikası ilə yazılmış epigrafik mətni xatırladan naxış həkk olunmuş, mərkəzdəki kiçik dairədə isə həyat

ağacına bənzər nəbati təsvir yerləşdirilmişdir. İçərisi yaşıl şirlə örtülü başqa bir qab isə qoşa xətlərlə tor şəklində naxışlanmışdır (14, s. 230-231).

Tapıntılar göstərir ki, relyefdən asılı olaraq Qalatəpənin 0,7–1,1 metrədək olan üst mədəni təbəqəsi XI-XIII əsrlərə aiddir. Burada bişmiş (ölçüləri: 23 x 23 x 4 sm və 28,5 x 27 x 5 sm) və çiy kərpiclərdən tikili qalıqlarına, təndir qurğularına, təsərrüfat quyularına, müxtəlif çeşidli, hətta bir qismi bütöv olan saxsı qab nümunələrinə, çay daşlarından əmək alətlərinə, şüşə və metaldan bəzək əşyalarına təsadüf edilmişdir. Qazıntı nəticəsində gil qapaqların, qazanların, bardaqların naxışlı şirli qabların, kaşılarn, çıraqların, şüşə bilərziklərin böyük bir kolleksiyası toplanmışdır. Bu maddi qalıqlar ən yaxın oxşarlarını Örnəqalanın (qədim Beyləqanın) XI-XIII əsr təbəqəsindən tapır. Maraqlıdır ki, I qazıntı sahəsinin orta əsr təbəqəsindən fərqli olaraq II qazıntı sahəsində qalın divarlı konusvari qablara – sferokonuslara rast gəlinməmişdir. Qazıntı zamanı (kv. B1 və D2) təsərrüfat quyuları ilə yanaşı üç ədəd təndir qurğusu da açılmışdır. Onların ağızlarının diametri demək olar ki, eynidir: 63 sm. Qazıntı sahəsinin ayrı-ayrı yerlərindən tapılan və ağızlarının kənarları kəndirvari naxışlanmış, alt hissəsində güclü yanıq izləri olan iri saxsı qapaqlar ölçülərinə görə məhz belə təndirlərin ağızını örtmək üçün istifadə edilmişdir (14, s.230).

B1 kvadratından şirli çıraqla yanaşı bir ədəd Eldənizlər dövrünə aid beşküncü mis sikkə də tapılmışdır. II qazıntı sahəsində 1,6 m-dən altda yerləşən təbəqədə şirli keramikaya rast gəlinmir. Bu, eləcə də bəzi tapıntılar (Erkən Oerta əsrlər üçün səciyyəvi olan şüşə qədəh qırıqları, qum qarışıqlı gildən kobud hazırlanmış saxsı qab fraqmentləri və s.) həmin təbəqənin orta əsrlərin daha erkən çağlarına aid – təxminən V-VIII əsrlərə aid olduğunu göstərir.

Qalatəpə şəhər yerindən və nekropolundan əldə edilən qədim artefaktlar Albaniyanın Ayniana və ya Enian şəhəri haqqında məlumat vermiş Strabonun yaşadığı dövrlə üst-üstə düşür. Hələ e.ə. III-II əsrlərdə meydana gələn bu şəhərdə b.e.-nin ilk əsrlərində gur həyat olmuş, memarlıq, sənətkarlıq, qonşu bölgələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdir.

III əsrdə başlanan Sasani-Roma müharibələri şəhərin tənəzzül dövrünə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Erkən orta əsrlərin böyük dövlətləri (Sasani, Bizans, Ərəb, Xəzər) arasında döyüş meydanına çevrilən tarixi Mil-Qarabağ düzündə, o cümlədən qədim Ayniana (Enian) şəhərində həyat ritmi pozulmuşdur. Görünür, ərəb müəllifi Əbu Duləfin (X əsr) bəhs etdiyi beş mindən çox atılmış kənd və qalalar da həmin müharibələrin qurbanları idi. Xilafətin tənəzzülündən sonra Qalatəpə şəhər yerində həyat yenidən canlanmışdır. Lakin XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri nəticəsində orta əsr müəlliflərinin “Yunan” adlandırdıqları bu şəhərdə həyat qəflətən sönmüş, şəhər birdəfəlik tərk edilmişdir. Görünür, əhali işğalçılardan xilas olmaq

üçün əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi Qarabağın dağlarında və meşələrində öz-
lərinə sığınacaq tapmışdır (17, s. 105-106).

Qaratəpə yaşayış yeri. Mil düzündə, Beyləqan şəhər xarabalıqların-
dan 4 km şimal-qərbdə, Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndinin ərazisində
yerləşən bu abidə kənd tipli yaşayış məskəninin qalıqlarıdır. Burada yaşayış
məskəni dəmir dövrünə aid qədim yaşayış yeri üzərində salınmışdır. Hün-
dürlüyü 4 m, diametri 140 m olan bu təpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar
nəticəsində qalınlığı 4,6 m olan, üç mədəni təbəqəyə ayrılan maddi mədə-
niyyət qalıqları yatımının varlığı müəyyən olunmuşdur (29, s. 72). Qalınlığı
0,8 m-ə çatan, XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən üst mədəni təbəqədə çiy
kərpicdən inşa olunmuş tikili qalıqları, ocaqlar, təndirlər, müxtəlif təsərrüfat
quyuları aşkarlanıb tədqiq edilmişdir. Burada habelə üzərinə gil suvaq çəkil-
miş təxminən 3x4 m ölçüdə döşəmə qalıqları da qeyd alınmışdır. Ehtimal
ki, bu qalıqlar çubuqdan hörülmə evlərə aiddir (28, s. 222). Qazıntılar za-
manı tapılmış maraqlı inşaat materiallarından qapının dabandaşını qeyd et-
mək olar. Yaşayış yerindən tapılmış arxeoloji materiallar o qədər də çox ol-
mayıb, əsasən, şirli və şirsiz saxsı qablarla təmsil olunmuşdur. Tapılan ma-
teriallar əsasında müəyyən edilmişdir ki, Qaratəpə yaşayış yerinin bütün
mövcudluğu dövründə qədim sakinlərinin əsas təsərrüfatını əkinçilik və
maldarlıq təşkil etmişdir (35, s. 67). Ö.Ş.İsmizadənin qənaətinə görə, lap əv-
vəldən bütöv kompleks şəklində inşa olunan Qaratəpədə öz qohumları ilə
birlikdə varlı tayfa əyanları yaşamış və onların geniş təsərrüfatla məşğul
olan çoxsaylı qulluqçuları olmuşdur (28, s. 227).

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, monqolların yürüşü ilə əlaqədar Qa-
ratəpə kənd tipli yaşayış yerində həyat kəsilməmiş, sakinlər onu tərk etmiş,
sonradan maldar əhali bu təpədən qəbiristanlıq kimi istifadə etmişdir (1, s.
107).

Nərgiztəpə yaşayış yeri. Xocavənd rayonunda yerləşən Nərgiztəpə
Mil düzündən qərbdə - Qarabağ silsiləsinin dağ ətəklərinin Mil düzü ilə
kəsişməsində, Qaraçuğ dağının 7-8 kilometrliyində, Xonaşen (Hunaşen) çay-
ından 0,7 km cənub-qərbdə təbii yüksəklik üzərində yerləşir. Onun hündür-
lüyü 8 m, sahəsi isə 1,3 ha-a yaxındır. Bu ərazi Dağlıq Qarabağın Azərbaycan
nəzarəti altında qalan bir parçası kimi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu-
radan hazırda işğal altında olan keçmiş rayon mərkəzi Martunini, Kuropat-
kino qəsəbəsini və vandallar tərəfindən yandırılaraq dağıdılmış Muğanlı
kəndinin qalıqlarını müşahidə etmək mümkündür (16, s. 68).

Nərgiztəpə haqqında ilk məlumatı hələ XX əsrin ortalarında Mil-Qara-
bağ bölgəsində tədqiqat aparən Azərbaycan Arxeoloji Ekspedisiyasının
rəhbəri A.A.İessen vermişdir (26, s. 19). O, orta tunc dövrünə və antik dövr
küp qəbirləri mədəniyyətinə aid keramika nümunələrinə əsaslanaraq Nərgiz-
təpəni çoxtəbəqəli abidə kimi qeydə almışdır. Lakin 60 ilə yaxın ötən bir

dövr ərzində bu abidədə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır. 2013-cü ildə isə Nərgiztəpə yenidən diqqəti cəlb etmiş, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Xocavənd rayonunun cəbhə xətti boyunca olan ərazilərində ilkin kəşfiyyat-axtarış işləri aparmaq məqsədilə Nərgiztəpə arxeoloji dəstəsini təşkil etmiş, 2014-2015-ci illərdə isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə bu abidədə intensiv tədqiqatlar aparılmışdır. Nərgiztəpənin ətrafında Tunc və Erkən Dəmir dövrü, Antik dövr abidələri ilə yanaşı, orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, tikili qalıqları və qəbiristanlıqlar da var. Abidənin cənub ətəyindəki qəbirüstü daşlardan bəzilərinin üzərinə qazma üsulu ilə müxtəlif işarə və damğalar (ox, kaman və s.), oyma naxışlar salınmışdır. Belə təsvirlər oğuz türklərinin adı ilə bağlı olub Azərbaycanda erkən orta əsrlərdən yayılmağa başlamışdır (*16, s. 68*).

Rəvayətlərə görə, Kitabı-Dədə Qorqud dastanındakı əhvalatların müəyyən hissəsi, əsasən də Qaraca Çobanla bağlı hadisələr məhz bu abidə ətrafında baş vermişdir, buradakı iri həcmli daşlar isə Qaraca Çobanın sapand daşları və ya daşa dönmüş qoyunlarıdır. Dastan qəhrəmanı Qazan xan isə dastanda “Qaraçuğun qapları” adlandırılır. Təsadüfi deyildir ki, Nərgiztəpə yaxınlığında Qarabağ dağ silsiləsinə məxsus yüksəkliklərdən birinin adı da məhz “Qaraçuğ”dur. Onun hündürlüyü 632 metrdir (*18, s. 70*).

Nərgiztəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, abidənin üst təbəqəsi orta əsrlərə (IX-XIII əsrlərə) aiddir. Bu təbəqədə ocaq yerləri açılmış, şirli və şirsiz keramika nümunələrinə, daşdan əmək alətlərinə rast gəlinmişdir.

Əmirəhməd təpəsi adlı orta əsr yaşayış yeri Mil düzündə - Ağcabədi rayonunun Kəbirli kəndi ərazisində, Govurarxın sağ tərəfində, ondan 1,2 km məsafədə diametri 130 m, hündürlüyü isə 2,5 m olan təpənin üstündə yerləşir. Abidənin mövcud olduğu sahədən və ətraflarından xeyli miqdarda şirli və şirsiz saxsı qab qırıqları tapılmışdır. Həmin saxsı nümunələri IX-XIII əsrlərə aiddir (*15, s. 52*). XX əsrin ortalarında Kəbirli kəndinin əvvəlki qəbiristanlığı Əmirəhmədtəpənin üzərində olmuşdur. Ənənəvi olaraq abidənin ətrafı əkin yeri kimi istifadə edilir.

Qurdətəpə yaşayış yeri Ağcabədi rayonunun Aran kəndində, Gavurarxın sol sahilində yerləşən kənd tipli yaşayış məskənidir. Dəniz səviyyəsindən təxminən 60 m yüksəklikdə olan bu abidə dairəvi şəkildədir, diametri 110 m, ətraf ərazidən hündürlüyü 1,7 m-dir. Təpənin şimal tərəfindən Govurarx keçir, qalan üç tərəfdən isə abidə ev və həyətyanı sahələrlə əhatə olunub. 1976-cı ildə Qurdətəpədən 120 m məsafədə yerləşən sahədən böyük təsərrüfat küpü aşkar edilmişdir. Bu tapıntı yaşayış məskəninin keçmişdə daha böyük ərazini əhatə etdiyini söyləməyə imkan verir. Yaşayış yerinin şimal-qərb tərəfində 16 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmış, IX-XIII əsrlərə

aid maddi mədəniyyət qalıqları, əsasən, şirsiz və şirli saxsı qab qırıqları tapılmışdır (15, s. 53). Abidənin yaxınlığında kanal tikintisi zamanı antik dövr sütun altlıqlarına oxşar iki ədəd daş sütun altlığı aşkara çıxarılmışdır. Bu tapıntılar, eyni zamanda orta əsr saxsı qabları ilə yanaşı, buradan e.ə. I minilliyin ikinci yarısına aid materiallara da təsadüf edilməsi bəhs etdiyimiz abidənin çoxtəbəqəli olduğunu təsdiq edir. Arxeoloji materialların təhlili Qurd-təpənin alt təbəqəsinin Qaratəpənin alt təbəqəsi ilə eynilik təşkil etdiyini (e.ə. VII-VI əsrlərə aid olduğunu) göstərir (12, s. 82-87).

Yuxarıda bəhs olunan hər iki yaşayış yeri (Əmirəhmədtəpə və Qurd-təpə) vaxtilə Govurarxın yanı ilə uzanan karvan yolu üstündə yerləşmişdir və onlar Mil düzündəki orta əsr şəhər məskənləri olan Qalatəpə ilə Öronqala arasında əlaqə rolunu oynamışlar (1, s. 103).

Mil düzünün orta əsr şəhərləri Araz və Kür çaylarından çəkilməmiş suvarma şəbəkəsi (kanalları) vasitəsi ilə təchiz olunurdu. Bu baxımdan başlanğıcını Araz çayından götürən, ümumi uzunluğu 60 km olan Govurarx, Mil düzünün, o cümlədən Beyləqan şəhərinin təsərrüfat həyatında mühüm əhəmiyyətə malik idi (10, s. 93). Ətraf ərazidə su mənbəyi olmadıqda və ya kifayət etmədikdə suyun yer səthinə yaxın olan sahələrdə quyular və ovdanlar qazmaqla yeraltı sularından istifadə edilirdi (1, s. 83).

Orta əsr memarlığı içərisində Arran məktəbinin xüsusi rolu var idi. Memarlıq məktəbinin başlıca mərkəzləri Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan və Dəbil şəhərləri olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu memarlıq məktəbinin rüşeymləri ilkin olaraq IX əsrdə Bərdədə təşəkkül tapmış, X-XI əsrlərdə Gəncədə, Şəmkirdə, Dəbildə və Beyləqanda inkişaf etmiş, XII əsrdə çiçəklənmə çağını yaşamış, monqol işğalından sonra öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Arran memarlıq məktəbinin öyrənilməsində onun nümayəndələrinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı işlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür (9, s. 85).

Mil düzündə ilk monqol yürüşlərindən sonra demək olar ki, həyat sönmüş, bir vaxtlar çiçəklənən şəhər və kəndlər xarabalığa çevrilmişdir. Yalnız XIII əsrin ikinci yarısında – Azərbaycan ərazilərinin monqol Hülakülər dövlətinin tərkibinə qatılmasından, bu dövlətin əsas, mərkəzi bölgələrindən biri olmasından sonra Mil düzündə nisbi sabitlik yaranmış, müəyyən canlanma başlanmışdır. Mil düzünün bəzi abidələrində aparılan tədqiqatlar bunu təsdiq edir. Məsələn, indiki Füzuli rayonu ərazisində 1273-1274-cü illərdə memar Əli Məcidəddin tərəfindən Şeyx Babı Yaqubinin şərəfinə çox möhtəşəm bir türbə ucaldılmış, xanəqah tikilmişdir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində nüfuzlu və müqəddəs şəxslərin dəfn olunduğu yeraltı məqbərələr açılmışdır (6, s. 74-75).

Azərbaycan tarixinin tədqiqində Mil düzü abidələrinin, o cümlədən şəhər və kənd tipli orta əsr yaşayış məskənlərinin öyrənilməsinin müstəsna

rolu vardır. Bu işə həmin bölgədə məqsədyönlü araşdırmaların davam etdirilməsinə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cildə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, VI cild. Bakı, 1982, 608 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, II cild. Bakı: Elm, 2007, 608 s.+24 s. illüstrasiya.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, I cild. A hərfindən K hərfinə qədər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Q hərfindən Z hərfinədək. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
6. Alməmmədov X. Şeyx Babı Xanəgahı / Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti dünya urbanizasiya kontekstində. Beynəlxalq konfransın tezləri. Qəbələ, 2012, s. 74-75.
7. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Xatun Pilus, 2010, 302 s.
8. Cəfərzadə İ.M. 1951-ci ildə Örənqalada aparılmış arxeoloji qazıntı işləri // Azərb. SSR EA Tarix və fəlsəfə institutunun əsərləri, IV cild, Bakı, 1954, s.109-138.
9. Dostiyev T. Azərbaycan orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 200 s.
10. Əhmədov Q.Ə. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.
11. Əhmədov Q.M. Örənqala. Bakı, 1962, 113 s.
12. Əliyev T.R. Əmirəhməd və Qurdtepələri haqqında ilk məlumat // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1982, № 1, s. 82-87.
13. Əliyev T.R., Babayev F.İ. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2008, s.78-83.
14. Əliyev T.R., Babayev F.İ., Hüseynova G.İ., Əliyev V.T. Mil-Qarabağ ekspedisiyası Qalatəpə dəstəsinin 2013-2014-cü illərdə apardığı çöl tədqiqatları haqqında / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar (2013-2014). Bakı, 2015, s. 228-234.
15. Əliyev T.R. Gavurarxboyu arxeoloji abidələr / S.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1994, s.52-54.
16. Əliyev T.R., İbrahimli B.İ., Hüseynova G.İ. Nərgiztepədə ilkin arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2015, cild 18, №1, s. 67-75.
17. Əliyev V.T. Qalatəpə şəhər məskəninin orta əsr təbəqəsində tədqiqatlar (ingilis dilində) / Qarabağın arxeoloji irsi. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, s. 105-106.
18. İzahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 266 s.
19. Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и коммент. Г.А.Стратановского. Москва: Ладомир, 1994, 944 s.

20. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 221 s.
21. Авдеев Мих. Мильско-Карабахская степь. Баку, 1929, 259 с.
22. Алекперов А.К. Культура кувшинных погребений Азербайджана / Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с.37-44.
23. Алекперов А.К. Раскопки Оренкалы / Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960. с. 64-70.
24. Джафазаде И.М. Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г. / Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР, т. IV, Баку, 1954, с.109-138.
25. Иессен А.А. Городище Орен-кала. Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т.I, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.35-50.
26. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи / Труды Азербайджанской археологической экспедиции(1956-1960 гг.), том 2, МИА СССР, №125, Москва-Ленинград: Наука, 1965, с. 10-35.
27. Иессен А.А. Работы Азербайджанской экспедиции в 1953 году // КСИИМК, вып. 69, Москва: Изд-во АН СССР, 1957, с.115-128.
28. Исмизаде О. Ш. Раскопки на холме Каратепе в Мильской степи (1954-1958 гг.) / МИА СССР, т.2, № 125, Москва-Ленинград: Наука, 1965, с.195-228.
29. Исмизаде О.Ш. Итоги археологического исследования поселения на холме Каратепе / Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, с.72-86.
30. Книга Большому Чертежу. Под ред. К.Н.Сербина. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950, 232 с.
31. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества. Баку, 2003, 198 с.
32. Мещанинов И.И. История Азербайджана по археологическим памятникам / Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, с. 7-8.
33. Мещанинов И.И. Краткий осведомительный отчет о работе Мильской экспедиции 1933 года. Труды АЗ ФАН СССР, 1936, т. XXV. Баку: АЗ ФАН СССР, с. 5-31.
34. Османов Ф.Л. Городище Галатепе в Мильской степи / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). Баку, 1975, с.23-27.
35. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. - III в. н.э. Баку: Тахсил, 2006, 288 с.
36. Пахомов Е.А. Пайтакаран-Байлакан-Орен-Кала / Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т.I, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.15-32.

37. Реслер Э. Отчёт о раскопках в Елизаветпольской губернии / ОАК за 1897 г. СПб., 1900, с. 155-156.
38. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, 392 с.
39. Ямпольский З.И. К изучению древнеазербайджанского города Юнан / Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т.1, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.366-369.

Summary

About the archaeological research of medieval monuments of the steppe of Mil

Vusal Aliyev

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and Ethnography

The territory of Karabakh has of great value in the study of all historical and archaeological periods of Azerbaijan since the Lower Paleolithic period. Geographically, Karabakh is located between the Kura and Araxes rivers and consists of two parts - Lowland and Nagorny. In particular, the main part of the Lowland Karabakh belongs to Mil steppe.

Archaeological research of the monuments began in Mil steppe at the end of the the XIX century and continues to this day. Among them, the Orengala hill-fort in the Beylagan district, mentioned as the city of Beylagan in medieval sources, is most extensively studied. The excavations of this settlement were carried out for about 20 years with certain intervals.

Excavations were begun in the south-eastern part of Galatepe - the second excavation area (200 sq m) in 2013. There was discovered and studied the cultural layer, with a capacity of 1 meter. This layer, which is referred to XI-XIII centuries, attracts attention with the rich material remains. Here were found the construction remains of mud and baked bricks, household pits, samples of pottery, tools made of cobblestone, decoration items made of glass and metal. These materials are similar to those found in the synchronous layer of Orengala (Beylagan).

Studies conducted in Galatepe show that life in the settlement ceased after the first raids of the Mongols. This can be clearly seen on the cultural layer II of excavation site. Early-Medieval monument layer begins at a depth of 1.2 m. Here examples of glazed ceramics already do not occur.

Garatepe, Nargiztepe, Gurdtepa, Amirahmadtepe and others can also be mentioned among medieval monuments of the Mil steppe, which source analysis based on historical and archaeological literature is the goal of writing this article.

Keywords: Lowland Karabakh, Mil steppe, archaeological monuments, medieval settlements, Orenkala, Galatepe.

Резюме

К археологическим исследованиям средневековых памятников Мильской степи

Вусал Алиев

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии

Территория Гарабаха представляет большую ценность в изучении всех историко-археологических периодов Азербайджана начиная с нижнего палеолита. Географически Гарабах расположен в междуречье Куры и Аракса и состоит из двух частей – низменного и нагорного. Основную часть низменного Гарабаха занимает, в частности, Мильская степь.

Археологическое исследование памятников Мильской степи началось с конца XIX века и продолжается по сей день. Среди них наиболее подробно исследованным является городище Оренкала в Бейлаганском районе, который в средневековых источниках упоминается как город Бейлаган. Раскопки этого городища, с определенными промежутками, проводились приблизительно 20 лет.

В 2013 г. были начаты раскопки в юго-восточной части Галатепе – второй раскопчной площади (200 кв.м). Здесь был открыт и изучен культурный слой, мощностью в 1 метр. Этот слой, относящийся к XI-XIII вв. Привлекает внимание богатыми материальными остатками. Здесь были обнаружены строительные остатки из сырцового и обожженного кирпича, тендиры, хозяйственные ямы, образцы керамики, орудия труда из булыжника, предметы украшения из стекла и металла. Эти материалы схожи с обнаруженными в синхронном слое Оренгалы (Бейлаган) артефактами.

Исследования, проводившиеся в Галатепе, показывают, что жизнь на этом городище прекратилась после первых набегов монголов. Это можно проследить по культурному слою II участка раскопок. Раннесредневековый слой памятника начинается с глубины 1,2 м. Здесь образцы глазурованной керамики уже не встречаются.

Среди прочих средневековых памятников Мильской степи можно также упомянуть Гаратепе, Наргизтепе, Гурдтепе, Амирахматтепе и др., источниковедческий анализ которых, на основе исторической и археологической литературы, является целью написания данной статьи.

Ключевые слова: низменный Гарабаг, Мильская степь, археологические памятники, Оренкала, Галатепе.